

ד'אהר אֶלְעָמֶר וצמיחתה של פלסטין בראשית העידן המודרני: פוליטיקה של מסחר וכוח

פרופ' מחמוד יזבק

כשמת שיח' ד'אהר בן עֶמֶר אֶלְזִידאני (או בקיצור ד'אהר אֶלְעָמֶר) בשנת 1775, בגיל שמונים וחמש, הוא כבר שלט בחלקים נרחבים של פלסטין במשך יותר מחצי מאה. העובדה שהצליח לעשות זאת בהיעדר מינוי רשמי מאיסטנבול מצביעה על חוכמה פוליטית, להט כלכלי ושליטה באומנות האיזונים בין כוחות מנוגדים מאוד, תכונות שעזרו לו לטפס למעמד גבוה בהרבה מבני גילו ומבני דורו. מטבע הדברים, אריכות ימים ובריאות איתנה תרמו גם הן את חלקן להצלחתו. התוצאה הבלתי ניתנת להכחשה הייתה שעד סוף ימיו המשיך ד'אהר אֶלְעָמֶר לעצב מחדש את קווי המתאר הפוליטיים והכלכליים של האזור תוך התעלמות מהסגֶ'קים (יחידות מנהל) העת'מאניים הקיימים, התייחסות לגבולות הטבעיים של פלסטין וביסוס עכו, שאותה החיה כבירתה החזקה.

בדברים הבאים ארצה לחזור ולהדגיש את ההישגים של ד'אהר אלעמר, אולי ה"קפיטליסט" הראשון בפלסטין, מנהיג שהשקיע חלקים גדולים מהכנסותיו העודפות בחזרה בכלכלה, "שליטיים" שהבין לפני כולם את כוחו של מגזר חקלאי ממוסחר, המשלב בין איכרים להשקעת הון ופיתוח, להבטחת הנהגתו ושלטונו, תחילה בגליל ולאחר מכן ברוב חלקי פלסטין. שליטה זו הייתה שאיפתו העיקרית.

בסביבות שנת 1700 הגיע לעכו סוחר הולנדי בשם פאול מאשוק (Maashoek). לא ברור מדוע החליט מאשוק להתיישב ולהתחיל לסחור דווקא בעכו, שהייתה כפר דייגים קטן, אולם ניכר שהרגיש שם בבית, ובני ארצו שביקרו אותו כעבור זמן דיווחו כי הוא "הפך לבן המקום" והתושבים התחבבו עליו. תוך זמן קצר הם החלו לכנות אותו "מֶרְזוֹק", שֵׁם שהיה קרוב מבחינה פונטית לצליל ההולנדי המקורי של שמו, אך היה גם שם ערבי נפוץ. הוא סחר בכותנה שהיה שולח לאירופה, כמו גם

בסבון שהיה מייצר בעצמו במפעל שהקים בעכו, ומפיץ דרך ערי החוף, מיפו עד דֶמְיָאט במצרים. כשמאשוק מת ב־1711, היה ד'אהר אלעמר בן עשרים ואחת.

מסמכים עֶתְמַאניים שהתגלו לאחרונה, המתייחסים לשנותיו האחרונות של מאשוק בעכו, מבליטים שני צירים עיקריים של סיפורו. הראשון עוסק במקומה של עכו ובמעמדה בתחילת המאה השמונה-עשרה, ומתמקד באינטראקציות הכלכליות והפוליטיות בין שחקנים מקומיים וזרים בולטים במקום. השני מספר כיצד ניצל ד'אהר אלעמר, שהיה צעיר ונלהב עדיין, את שני העשורים הראשונים של המאה השמונה-עשרה כדי לנהל מהלכים פוליטיים של מסחר ושלטון, שבכוחם להסביר את המעמד הייחודי שזכה לו בהיסטוריה הפלסטינית. היבטים רבים של הסיפור כבר מוכרים, אבל אני מבקש בכל זאת להציג תמונה חדשה – הן דרך הארת תפקידו של מאשוק ההולנדי ומקומו, הן דרך חקירה מעבר לדימוי המסורתי של שיח' ד'אהר אלעמר כמושל מקומי שהצליח להחזיק מעמד בשלטון שנים רבות למרות הניסיונות של השלטונות העֶתְמַאניים להדיחו, אך בסופו של דבר הודח בכוח. כמו כן, אני מבקש להדגיש את הדחיפה המשמעותית שד'אהר העניק לתהליך העיור של הגליל. ארבע ערים מרכזיות – טבריה, נצרת, עכו וחיפה – שהיו כולן כפרים קטנים מאוד עד ימיו – חייבות לו את תחייתן ואת פריחתן החברתית והכלכלית, פריחה שהעמידה אותן, במחצית השנייה של המאה השמונה-עשרה, בשורה אחת עם נַאֲבֶלֶס (שכם), עיר המסחר הפלסטינית המובילה. בארבע הערים הללו צמח מעמד חדש של סוחרים, שפיתחו קשרי מסחר פעילים עם המערב, פיתוח שסייע להאיץ את השתלבותה של פלסטין בכלכלה העולמית שנשלטה על ידי אירופה.

כותנה מהגליל: עכא (עכו), 1300–1700

בשנת 1290 החליטו השליטים הממלוכים במצרים שנמאס להם מהתמשכות הכיבוש של הפרנקים בסוריה ובפלסטין, ופנו לכבוש את עכו

- המבצר הצלבני האחרון באזור. אליהו אשטור מספר לנו בעמוד הפותח את הספר *Levant Trade*, שבעבור האירופאים עכו "הייתה השער ללבנט המוסלמי ואבן היסוד של הסחר עם מדינות המזרח הקרוב, כי בה התעניינו אז יותר מאשר בכל עת קודם לכן." אשטור קשר את ההתעניינות הזאת להתפתחות הכלכלית שחלה במדינות המערב ובדרום אירופה לקראת סוף המאה השלוש-עשרה, ולצמיחה הדמוגרפית שחלה שם. נתוניו מראים כי, "עכו הייתה אז הנמל החשוב ביותר בלבנט, מוקד הסחר בין דרום אירופה למזרח הקרוב," וכי מדינות הסחר היו, "להוטות לספח את הסחר שלהן עם הלבנט המוסלמי." באשר לממלוכים עצמם, במחקרה המקיף על חייו של הסלטאן קלאוון ושלטונו, הראתה לינדה נורת'רופ שאינטרסים כלכליים מילאו תפקיד מרכזי בחשיבתו כאסטרטג פוליטי נבון לא פחות מאשר אצל האירופאים: עכו היוותה בעבור הממלוכים "מרכז מסחרי בעל חשיבות אסטרטגית לסחר בעבדים ובנשק, כמו גם בסחורות אחרות שעברו בנתיב צפון-דרום."² למעשה, עכו הייתה המעוז האחרון מבין ערי החוף הסוריות שהממלוכים השתלטו עליהן, ובעקבות ההשתלטות הם קנו שליטה גם בדרכי הסחר הימיות ואיחדו את החוף עם העורף היבשתי. חשיבות לא פחותה הייתה לשליטה שהם השיגו במקורות ההכנסה של המסחר שעבר דרך עכו - בדרך אליה וממנה. בתיאור של בן התקופה, שאפי בן עלי (1252-1330), מצאה נורת'רופ התייחסות ברורה לעכו כאל מרכז של נוכחות מסחרית מוסלמית בתקופה הצלבנית. בן עלי ציין בדבריו את קיומו של פנְדֻק (מרכז מסחר) מוסלמי בעכו, ואת היתרונות של ההסכם המסחרי שנחתם ב־1283 עם הפרנקים בעכו, כי "הסוחרים שלנו [הפוקדים את הפנְדֻק] מביאים לנו את הדברים הנחוצים לנו." המכה הקשה על הסחר מזרח-מערב באגן הים התיכון לא הונחתה בסופו של דבר ממזרח, אלא ממערב: לאחר נפילת עכו הכריז האפיפיור על איסור לעסוק בסחר באזור כדי ליצור חרם כלכלי נגד הסלטאנות הממלוכית. מובן שמרכזי מסחר

1 Eliyahu Ashtor, *The Levant Trade in the Later Middle Ages* (Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1983), p. 3.

2 Linda S. Northrup, *From Slave to Sultan. The Career of al-Mansur Qalawun and the Consolidation of Mamluk Rule in Egypt and Syria (678-689 A.H./1279-1290 A.D.)* (Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 1998), pp. 156-157.

חשובים כמו ונציה וגנואה הצליחו לעקוף את האיסור, כי האינטרסים המסחריים גברו על האיסור והחרם.

כנראה שעד אמצע המאה הארבע-עשרה גדלה נוכחותם של הסוחרים האירופאים בעכו מספיק כדי לקיים את התהלוכה המסורתית השנתית של "צעדת יום ראשון של הדקלים" בהשתתפות ציבורית רחבה. בשנות השבעים של המאה החמש-עשרה סחרו הוונציאנים בשכם, ברמלה ובעכו, ערים שאליהן הגיעה הכותנה של הגליל ושל מִגֶ' אֶבֶן עֲאִמֵר (עמק יזרעאל). הכותנה נשלחה מנמל עכו, שסגן קונסול ונציאני ישב בה. מדריך ונציאני לסוחרים, שהתפרסם בשנת 1493, שופך אור על משלוחי הכותנה מעכו, מלטיקה, מטריפולי ומביירות.

בתחילת המאה השש-עשרה הייתה הכותנה הסורית עמוד התווך של כלכלת ונציה. כמאה שנים לאחר מכן החלו סוחרים אנגלים לאיים על מעמדה המסחרי של ונציה, והעליונות המסחרית ביניהם התחלקה לאורך כל התקופה, עד שההולנדים הפכו לשחקן מרכזי בזירת המסחר העולמית בשנת 1610 בערך. לאורך המאה השבע-עשרה היווה ייצוא כותנת הגליל לנמל עכו מקור מחיה, אך היא לא שבה למעמד הכלכלי והמנהלי שהיה לה בזמן הכיבוש הממלוכי.

השינוי המשמעותי במעמדה של עכו החל להתחולל רק בתחילת המאה השמונה-עשרה, כשייצוא הכותנה הגוואה העלה אותה למעמד של העיר השלישית בגודלה בִּבְלָאד אֶלְשֶׁאם (סוריה ופלסטין), אחרי דמשק וחלב, והנמל שלה הפך לנמל הגדול ביותר בחוף הסורי. בלב ההתפתחות הדומיננטית הזאת עמד שיח' ד'אהר אלעמר, שניהל מדיניות רבת-חזון של "מסחר ושלטון", אשר הוכיחה את עצמה כמציאותית בקנה מידה גדול. מדיניותו שיקפה ריאלי-פוליטיק, וכשהגיע לגיל שמונים, היא גם כמעט הביאה לו הכרה רשמית מאיסטנבול כמושל האזור המשתרע על פני מחוזות צידון, שכם, עזה, רמלה, יפו וגִ'בֶּל עֶגְלֹן בעבר הירדן. אך ההכרה הרשמית בשלטונו על פלסטין כולה (פרט לירושלים) הייתה יותר ממה שהסֶלְטָאן העֶתְמָאני היה מוכן להעניק ל"מושל סורר" כמו ד'אהר, וכשהסוף הגיע, הוא בא במהירות רבה. ובכל זאת, בינואר 1775 השיג ד'אהר צו סֶלְטָאני שבו נכתב כי הוא "מוחל לו על כל עבירותיו

בעבר. "ייתכן שהכוונה הייתה להרחיק אותו מהשלטון, אבל ד'אהר לא שיתף פעולה. בתגובה נשלח כוח ימי עַת'מאני שמטרתו הייתה לקחת ממנו את עכו, והיא נכבשה ב-22 באוגוסט 1775. בקרב שהתפתח במקום גם ד'אהר עצמו נהרג.

יום הכותנה: עכו בתחילת המאה השמונה-עשרה

ייצור הטקסטיל מילא תפקיד דומיננטי בתהליך התיעוש שהתחולל באירופה במחצית השנייה של המאה השמונה-עשרה. כשבריטניה וצרפת רצו לספק את הדרישות ההולכות וגדלות של אירופה לכותנה גולמית, באופן טבעי הן פנו למזרח התיכון שהאקלים שבו נוח מאוד לגידול יכול זה. אנגליה של תחילת המהפכה התעשייתית השתמשה בעיקר בייצור הכותנה השופע במצרים ובצפון הלבנט (אנטוליה וּחֶלֶב), ואילו סוכנים צרפתים חיזקו את נוכחותם בלבנון ובפלסטין, חיזוק שהפך את צרפת לשותפה עיקרית בסחר האירופי עם החוף הדרום-מערבי של סוריה. כפי שהראה רוג'ר אוון, התפתחות זו התבססה באמצעות "שינוי משמעותי במאזן הכוחות הכלכלי בין המזרח התיכון למדינות מערב אירופה", שינוי שפעל לטובת האחרונות.³ בראשית המאה השמונה-עשרה, לאחר שנחלש נתיב המסחר היבשתי שהוביל משי ותבלינים מאסיה, נולד דפוס חדש של סחר בין-לאומי, שהתמקד בייצוא מוצרים מתוצרת אירופית, בעיקר בדי צמר, ומכירתם בתמורה למוצרים ראשוניים, בעיקר כותנה מזרח תיכונית. את העלייה התלולה שחוללו הרכישות האירופיות בכמות הגידולים המסחריים קל להמחיש באמצעות מאזן הייבוא הצרפתי של כותנה גולמית דרך נמלי עכו, סלוניקי ואיזמיר: בתחילת המאה השמונה-עשרה מלמדים הנתונים על ייבוא שנתי של כחצי מיליון קילו; עד אמצע אותה המאה טיפסה הכמות ל-4 מיליון קילו לשנה; ובסוף המאה היא כבר

3 Roger Owen, *The Middle East in the World Economy, 1800-1914* (London: Methuen, 2001), p. 8.

עמדה על 10 מיליון קילו לשנה.⁴ עד מהרה הצליחה קהילת הסוחרים הצרפתים להשתלט כמעט על כל הסחר לאורך חופי פלסטין בכלל, ועכו בפרט. תומס פיליפ הצביע על נתוני סקר שנמצא בארכיון לשכת המסחר של מרסיי כדי להראות שמכירות הכותנה הגולמית מעכו זינקו בשיעור דרמטי בשני העשורים הראשונים של המאה השמונה-עשרה: משווי כולל של 225 אלף ליבר (Livres) בשנת 1700, ל-653 אלף ליבר כבר בשנת 1704, ל-934 אלף ליבר בשנת 1714, ולמיליון ו-750 אלף ליבר בשנת 1720.⁵ באופן מפתיע למדי נראה כי הרווחים הברורים שהסוחרים הצרפתים הפיקו בעכו לא המריצו אותם להתאגד כדי לשלוט במחירים. פיליפ מצטט תזכיר של משרד החוץ הצרפתי משנת 1699, ובו תלונה על עניין זה ממש:

סוחרים התחרו זה בזה, וניסו לעשות עסקאות נפרדות עם מגדלים מקומיים, דבר ששיחק לטובתם. גם קברניטי הספינות הצרפתים עקפו את הסוחרים הצרפתים בעכו לעיתים קרובות. הם שלחו סוכנים מטעמם עם מזומנים לאזור הכפרי בגליל וניסו לקנות ישירות מהמקומיים בכל מחיר, מה ששוב הוביל לעלייה במחירי הכותנה⁶

התרופה לתחרות זו הייתה, כמובן, תיאום רכישות באמצעות סוכנות מרכזית שתקבע תעריף קבוע, אבל תיאום כזה לא התרחש בגלל התחרות העזה ששררה בין הסוחרים הצרפתים בעכו לעמיתיהם בצידון, שמספרם היה גדול יותר ובקרבם שכן הקונסול הצרפתי. בעקבות זאת החלו כמה סוחרים צרפתים להתנהל ישירות מול ראשי הכפרים בגליל כבר בשנת 1699. הם סיפקו להם את הכסף המזומן שנדרש להם כדי

4 Thomas Phillip, *Acre. The Rise and Fall of a Palestinian City, 1730-1831* (New York: Columbia University Press, 2001), pp. 201-202.

5 Thomas Philip, "The Rise and Fall of Acre: Population and Economy between 1700 and 1850", *Revue du Monde Musulman et de la Méditerranée* 55-56 (1990), p. 134.

6 Thomas Phillip, *Acre. The Rise and Fall of a Palestinian City, 1730-1831*, p. 99.

לשלם את המיסים שהמדינה דרשה עוד לפני שהכותנה נקטפה. כיוון שהיו נתונים בלחץ של גובי המיסים, הסכימו ראשי הכפרים להתפשר על מחיר נמוך יותר בעבור היכול הצפוי שלהם. בהתחשב בתחרות הגוברת בין הסוחרים הצרפתים על אספקת הכותנה ובעלייה המתמדת במחירים בעקבות הדרישה הגוברת ממרסיי, גדל הרווח של המשאית הכפריים, ושל משפחת אלזיאדנה (משפחת זידאן) בראשם. הם שילבו את מנהיגותם הכפרית בפעילותם הכלכלית עם האירופאים, ושיפרו את מעמדם מול השלטון העת'מאני.

שלושת כפרי הכותנה החשובים ביותר במחוז עכו בתחילת המאה השמונה-עשרה, הן מבחינת איכות הסיבים והן מבחינת כמות היכול, היו שפרעם, אעבלין וטמרה. סוחרים צרפתים יצרו קשר עם השיח' של הכפרים הללו, עלי אבו אפראהים (אחיו של עמר אלזידאני, אביו של ד'אהר), והציעו לו מקדמות במזומן. תמורתן התחייב השיח' עלי למכור להם את כל היכול של האזור. בדרך דומה השיגו אותם סוחרים שליטה בתנובת הכותנה גם בכפרי הגליל המערבי (מֶכְר, ג'וֹלֶס, אבו סֶנְאן, כֶּפֶר יַאסִיָה, עֶמְקָא, תְּרֶשִׁיחָא ועוד) שנמצאו בשליטתו של השיח' נג'ם.

ד'אהר אלעמר אלזידאני ירש בשנות העשרים של המאה השמונה-עשרה את תפקידיהם של אביו ודודיו, השיח'ים של כפרי הגליל וגובי המיסים לטובת אוצר המדינה. הוא המשיך לקיים את הקשרים עם הסוחרים הצרפתים, ויצר בגליל מונופול כלכלי של כותנה. הוא חסם את הגישה הישירה של הסוחרים לפלאחים, והציב את עצמו כאיש הקשר היחיד עם מגדלי הכותנה וכספק היחיד של הסוחרים הצרפתים שישבו בעכו. מנגנון המונופול הזה הניב לאוצרו רווחים אדירים, שתרמו לבניין הארץ ועזרו להקים בה שלטון כמעט עצמאי ששרד כשישים שנה.

הדרך של ד'אהר לעכו

בתחילת המאה השמונה-עשרה תוארה עכו כ"גל הריסות". הנרי מאונדרל, שביקר בה בשנת 1697, ציין ש"מלבד ח'אן גדול שבו מתגוררים הסוחרים הצרפתים, מסגד אחד וכמה בקתות מוזנחות, אין

כאן יותר מאשר חורבה עצומה.⁷ הח'אן המוזכר אצל מאונדרל היה ח'אן אַלְאֶפְרֶנֶג' הגדול, שנודע בעבר גם בשם הח'אן הוונציאני. הוא פעל כמרכז מסחרי ובית מגורים לצרפתים, וקיומו העיד על המסחר בנמל עכו שתיארת לעיל (בניין הח'אן עומד על תילו עד היום). המסגד שירת את הקהילה שהתגוררה סביבו, "כשלוש מאות תושבים [שהתפרנסו] מדיג", ואת הסבלים שהעמיסו סחורות על הספינות שהגיעו לנמל או פרקו אותן. סביר להניח כי עכו החדשה שקמה במאה השמונה-עשרה נבנתה על חורבות העיר שהשתמרו היטב במשך מאות שנים. אפשר לטעון גם שכאשר החליט ד'אהר אלעמר, בשנות הארבעים של המאה השמונה-עשרה, להציב את עכו במרכז שלטונו, הוא עשה זאת "דווקא בגלל חורבותיה שסיפקו לו חומרי בנייה זמינים, זולים ומוכנים מראש." אולם הכותנה הייתה הסיבה העיקרית לנהייתו של ד'אהר אחר עכו. הפלסטנים גידלו כותנה במרחב העצום שנפרש לאורך מרג' אֶבֶן עֶאמֶר ולרוחבו, ובכל המרחב שבין שכם במרכז הארץ לטבריה שלחוף הכינרת, ולחוף הים התיכון במערב. במילים אחרות, מקומה הגיאוגרפי של עכו הפך אותה לנקודת משיכה טבעית לכל סחר הייצוא שנע לאורך העמקים, לכיוון הים. לא במקרה שיקפה בחירה זו גם את מסלול ההתרחבות של שלטונו של ד'אהר אלעמר עצמו, שביסס בהדרגה את מוקדי הכוח שלו, ונמשך גם אל חוף הים וגם אל הנמל הראשי של הגליל בעכו.

הפוליטיקה של העיור

במהלך הרבע הראשון של המאה השמונה-עשרה הלך סחר הכותנה ודחק ללא רחם את כלכלת המחיה של פלסטין לכיוון של כלכלת שיווק

Henry Maundrell, *A Journey from Aleppo to Jerusalem at Easter 1997* 7
 :פוקוק שביקר בעכו בשנת 1737 גם ציין כי:
 "all the Europeans live in the Kane [sic]!".

ראו כאן: Richard Pococke, *A Description of the East and Some Other Countries* (London: W. Bowyer, 1745), p. 53

(התנועה מגידול של יכול למחיה אל גידול יכולים לצורך מכירתם לשווקים זרים תמורת מזומנים). ואכן, לא חלף זמן רב בטרם הופיע שיח' חזק שהעמיד את כל השיח'ים האחרים בצילו. שיח' ד'אהר אלעמר אלזידאני היה פלסטיני גלילי מקומי, שמשפחתו (בני זידאן, או אֶלְזִידָנָה) התיישבה במרכז הגליל באמצע המאה השש־עשרה, והפכה לשושלת של מְתַסְלָמִים (גובי מיסים מטעם השלטון). גם ד'אהר החל את דרכו כמְתַסְלֵם קטן של מספר כפרים, אך בה־בעת הוא עסק במסחר, בעיקר בין הגליל לדמשק. בשנות העשרים של המאה השמונה־עשרה עסקו ד'אהר ואחיו סַעַד בקידום פעיל של הקשרים המסחריים והמסורתיים של המשפחה עם דמשק, ואלה סיפקו לד'אהר גם קשרים חברתיים חשובים. מדמשק הוא לקח גם את אשתו הראשונה, בת של איש האליטה הדמשקאית. תוך זמן קצר הצליח ד'אהר לרתום את כוחו הכלכלי הגדל לשאיפותיו הפוליטיות החזקות. שתי מגמות אלה הלכו יד ביד עד סוף ימיו ודחפו בכוח את פלסטין למסלול המתרחב של הכלכלה האירופית.

טבריא (טבריה)

ריצ'רד פוקוק, נוסע בריטי שביקר בעיירה טבריה ב־1737 והיה להוט לפגוש את שיח' ד'אהר אלעמר, תיאר את ביקורו כך:

כשהגענו לטבריה שלחתי לפניי אדם שהיה חברו של ד'אהר עם מכתב מהקונסול לשיח'. ד'אהר ציווה על עוזרו לארח אותי בביתו, ונשלח אליי מזון ממטבחו של השיח'. כדי להצטנן סעדנו יחד על גג הבית, כמנהגם, וגם התארחנו בבית עצמו [...]. למחרת סעדנו שם, ושטנו על האגם בסירה שנועדה להעביר עצים מן הגדה הנגדית.⁸

8 Richard Pococke, *A Description of the East and Some Other Countries*, p. 69. אציין שפוקוק מוסיף כיצד ה"פאשה" (ואלי) של דמשק לכד את אחיו של ד'אהר אלעמר ו"הביא להוצאתו להורג בפומבי (בתלייה)".

מעניין לראות במה הבחין פוקוק:

הם היו עסוקים מאוד בהקמת מבצר בצפון העיירה, בשטח גבוה, ובחיוזוק החומות העתיקות בעזרת תומכות מבפנים. שיח' ד'אהר היה מסוכסך עם הפאשא [הוואלי: מושל המחוז] של דמשק. [...] מחלוקות פרצו לעיתים קרובות עם הפאשא של דמשק, שהגיע וכיוון את תותחיו לעבר טבריה ולפעמים הכה בחומות, אך מעולם לא הצליח לכבוש אותה.⁹

עד כמה תרם ד'אהר להתפתחות של טבריה המתוארת אצל פוקוק? תשובה אפשר לחפש בהשוואת תיאורו משנת 1737 לתיאורם של נוסעים הולנדים שביקרו ב"טבריה" פחות מעשרים שנה קודם לכן:

העיירה [...] היא היום לא יותר מאוסף של חורבות [...] מוקפת חומות גבוהות ומלבניות אך בנויות גרוע, ורק מחצית משטחה מיושב. [...] לעיירה זו יש רק שני שערים, אחד מהם פונה לכיוון חוף האגם וקרוב לביתו של השיח', שהוא המבנה היחיד כאן הראוי להיקרא בשם בית. אך השער השני, הגדול הרבה יותר, נסתם באבנים.¹⁰

כשהבחינו הנוסעים ההולנדים באוהלים של כמאה בדואים שחנו מחוץ לעיירה, נאמר להם שהם בעלי בריתו של ד'אהר, "השיח' החזק ביותר באזור."

ד'אהר התמודד בהצלחה עם הניסיון ההוא של הוואלי של דמשק לכבוש את טבריה, והצליח להרוץ עוד שני ניסיונות כיבוש בראשית שנות הארבעים, וכך הבטיח את המשך שליטתו במעוז אסטרטגי זה בגליל המזרחי, מה שאפשר לו לשלוט בנקודות הכניסה והיציאה העיקריות של צפון הכינרת ודרומה. למעשה, נקבע כאן דפוס: באמצעות הצגת כוחו הצבאי ביקש ד'אהר לבחון את עוצמת התגובה של השלטון

9 שם.

10 שם.

המרכזי באיסטנבול, כי בכל מועד סימנה לו עוצמה זו עד כמה יוכל להרחיק לכת. ובכל פעם שהפר את האיזונים, התאמץ ככל יכולתו לקבל לגיטימציה למצב החדש מהוואלי של צידון, מי שהיה ממונה עליו באופן רשמי מטעם הסֵלטאן. הוא נהג לבקש ולקבל באופן קבוע את המינוי השנתי הרשמי של הוואלי, וגם של הסֵלטאן. בקשה זו הייתה דרכו להצהיר אמונים לאדוניו, למרות ההפרות הקבועות של צו המינוי. הנוסע האיטלקי ג'ובאני מריטי, שביקר בעכו בשנת 1767, הבחין בכך בבירור:

עכו [...] מצויה בשליטתו של ד'אהר אלעמר, אדם מתקדם למדי בשנים, אבל אף על פי שהעיר והגליל הם לגמרי רכוש, הוא מתאמץ ומשקיע מדי שנה את זמנו וכספו בקבלת מינוי שנתי מחודש מהפאשא של צידון, שאליו הוא שייך ברמה המנהלית.¹¹

ובאשר לפעולות הפרטניות שנועדו להרחיב בהדרגה את שטח השליטה של ד'אהר, מציין אמנון כהן:

ד'אהר היה להוט מאוד לקבל לגיטימציה לשלטון שלו, וביקש את ההסכמה הרשמית של הוואלי לכל דבר שעשה. מתחילת דרכו, ולאורך כל התהליך ההדרגתי של השתלטותו על הגליל, עד לסיפוח הסופי של עכו, פנה ד'אהר לוואלי בבקשה לקבל מנדט רשמי לשליטתו (בדרך כלל לאחר שקבע עובדות בשטח, ככוח הנשק), והמנדט תמיד ניתן.¹²

כבר בשלבי שלטונו המוקדמים הבטיח ד'אהר לעצמו עליונות צבאית, ובשנת 1738 גייס כוח לוחמים מיוחד שכלל אלף שכירי חרב מוגרכים.

11 Giovanni Mariti, *Travels through Cyprus, Syria and Palestine with a General History of the Levant*, translated from the Italian (Dublin: printed for Messrs. P. Wogan, P. Byrne, and W. Jones, and J. Rice, 1794 1792) vol. 1, p. 296.

12 Amnon Cohen, *Palestine in the Eighteenth Century: Patterns of Government and Administration* (Jerusalem: Magnes Press, 1973), p. 17.

כוח זה היה גדול יותר מהכוח שעמד לרשות הוואלי של צידון, הממונה הישיר עליו, ולא נפל ממספר החיילים שהוואלי של דמשק היה יכול לגייס לשדה הקרב. חשוב להבין שד'אהר אלעמר היה היחיד מבין כל השיח'ים בבלאד אלשאם שהיה יכול להרשות לעצמו להחזיק צבא, כך שגם הישג זה הציב אותו מעל שאר השיח'ים באזור.

אַלְנַאצְרָה (נצרת)

הצעד הבא של ד'אהר היה המעבר לנצרת, שבה חשה אשתו הראשונה, הדמשקאית, מאושרת יותר מאשר בעראבה, שאליה לקח אותה תחילה. אבל גם כאן הסיבה העיקרית למעבר הייתה, כמובן, אסטרטגית. נצרת של אותם הימים לא הייתה יותר מכפר קטן, אבל מקומה על הגבעות של הגליל הדרומי, כמעין מרפסת טבעית המשקיפה על מרג' אבן עאמר, הפך אותה לנכס אסטרטגי. ב־1735 הפך ד'אהר את נצרת למקום מגוריו העיקרי, והציב בה חיל מצב שנועד לשפר את מצב הביטחון באזור. מהלך זה הגדיל מאוד את הונו החברתי והכלכלי של הכפר הקטן, אשר החל להפוך לעיר שוק מרכזית ולמרכז של האזור הכפרי מסביב.

עד מהרה גדלה אוכלוסיית נצרת, וד'אהר הקים בה שלוש כנסיות: לקהילה היוונית-אורתודוקסית, לקהילה הלטינית ולקהילה המארונית. נוצרים נהרו לשם בעקבות ההזדמנויות למסחר ולשגשוג שמדיניותו של ד'אהר פתחה. בשנות השישים של המאה השמונה-עשרה גדל מספר המארונים שהגיעו לנצרת מלבנון, והם הפכו לקהילה גדולה מספיק כדי לדרוש כנסייה משלהם. ד'אהר קיבל את בקשתם בחיוב ובברכה: "נתנו רשות לחברינו היקרים ביותר (אַעֲזָא'נָא), הנוצרים המארונים מנצרת, להביא כומר [מארוני] ולהקים בעבורו מקום שישתה אותם ואת צורכיהם הדתיים, יעצים ויחזק אותם."¹³

המרחק בין הכנסייה החדשה שקמה לשתי הכנסיות שעמדו שם קודם

13 ראו: ארכיון הכנסייה המארונית בנצרת, אלסג'לאת ("הכרוניקות"), כרך 2, ג'ומאדא אלת'אניה 1184 ה' (23 בספטמבר 1770).

משקף עד היום את גודלו הרב של השוק של נצרת, שבתוכו הוקמו. תוכנית ד'אהר לפיתוח נצרת השתקפה בתיאור של מריטי, שהיטיב להבחין כיצד חוברים אלה לאלה אישיותו של ד'אהר וחושיו הפוליטיים, ויוצרים בשטח דינמיקה שמביאה להתעוררותה מחדש של נצרת:

לד'אהר אלעמר [...] היו מספיק פילוסופיה כדי להתעלות מעל הדעות הקדומות של הדת, ומספיק יכולות כדי לחשוף כבר במבט הראשון את המצב המוסרי והפיזי של מקומות [...] מדיניותו חזתה, בצדק, שהחיבה שקיבלו הנוצרים בנצרת תמשוך אליה עוד רבים מהם. מטעם זה הוא קיבל אותם בזרועות פתוחות, ולנוחותם הגדיל את בתיים ואת שכונותיהם שהיו עד אז קטנים ומצומצמים מאוד.¹⁴

מריטי מספר גם כיצד דאג ד'אהר להפסיק את הפלישות הברדואיות לעיר עוד לפני ש"פעל להזמין תושבים לנצרת," ואיך הצליח לעודד את נהירת התושבים אליה כשבחר לגור בנצרת "מספר חודשים בשנה, תוך שהוא מקפיד לעשות צדק עם האוכלוסייה ולנהוג בחוסר משוא פנים ככל האפשר." "כעבור זמן" הוא בנה בנצרת מעון ממשל ומגורים לאשתו (מבנה הסְרַאִיָא), ששימש אותו כמעון קיץ במשך חודשיים או שלושה בכל שנה.¹⁵

עכא (עכו)

המהלך המכריע הגיע בשנות הארבעים של המאה השמונה-עשרה, כשד'אהר כבש את עכו בלי להיתקל בבעיות גדולות מדי. אויבו בדמשק, סֶלִיִמָאן פֶּאשָא אֶלְעֶד'ם, מת ב־1743, ויורשו, אֶסְעֶד פֶּאשָא אֶלְעֶד'ם, גילה הרבה פחות אגרסיביות כלפיו. תוכניותיו של ד'אהר, לבנות את עכו מחדש, היו נרחבות והתפתחו בקצב מהיר. כך תיאר

14 Giovanni Mariti, *Travels through Cyprus, Syria and Palestine with a General History of the Levant*, vol. 1, p. 345.

מריטי, מתוך הערצה גלויה לד'אהר, את ההתפתחות הזאת בעת ביכורו בעכו ב-1767:

בהיותו אדם נבון וחכם, הפנה ד'אהר את מאמציו לשיקום החומות העתיקות של מצודת עכו; הוא לא שחזר את היקף החומות שעמדו בזמן שהנוצרים [הצלבנים] כבשו את העיר, כי חשב שחלק מכוצר היטב יתאים יותר למצב הנוכחי.¹⁶

החומות שד'אהר בנה הגדירו בפועל את המרחב המיועד לפיתוח העירוני. מצודה אדירה הוקמה לאחר מכן על שרידי המצודה הצלבנית ששימשה גם כמעון ממשל וגם כבית מגורים לד'אהר. מצפון-מזרח לח'אן אַלְאֶפְרֶנֶג' הוסיף ד'אהר ח'אן חדש, ח'אן אַלְשִׁוּאֶרְדֶה, ומדרום לו הרחיב את הח'אן שנקרא בעבר הח'אן הפיזאני, וכעת שונה שמו לח'אן אַלְשִׁוּנָה. ציר תנועה גדול חיבר את שלושת הח'אנים לשער העיר ולבזאר החדש השני שד'אהר הקים בסמיכות לצייר זה. הח'אנים שימשו, כמובן, בעיקר לאחסון של הכותנה ולהכנתה לייצוא. שני הבזארים היו "...מלאים תמיד בסחורות. האחד הכיל סחורות מכל סוג, והשני היה מלא במבחר בדים וחומרים להכנת פרטי לבוש." הפרויקט כלל עוד שני בתי מרחץ ציבוריים (חמאמים) באותו אזור. שני הבזארים היו "מעוטרים בשיש ובנויים די טוב," והיו שם גם, "מספר בתי קפה, שהעניקו לבזארים מראה תוסס ונעים."¹⁷

כפי שקרה בנצרת, גם בהתפתחות הכלכלית של עכו סימנה הבנייה של כנסיות חדשות את ההתפתחות הדמוגרפית של העיר. מריטי מזכיר ברצף מהיר כמה "מקומות של פולחן דתי שהוקמו לאחרונה," ומצביע על שתי כנסיות לטיניות שהוקמו במה שמכונה "המחוז האירופי".¹⁸

16 שם.

17 שם, עמ' 300.

18 שם, עמ' 298.

הוא מזכיר קפלה סמוכה, את כנסיית סנט אנדרוס שהוקמה מחדש לטובת הקתולים היוונים בחלקה המערבי של העיר והייתה, "בנויה בחלקה על יסודות הכנסייה העתיקה", ואת כנסיית המארונים, "שנבנתה מהיסוד על פי תוכנית משלהם", שבה השתמשו ב"סוגים שונים של שיש שאספו מהריסות העיר כדי לקשט אותה.¹⁹ הוא מזכיר גם את הכנסייה הגדולה ביותר, זו שהקימה הקהילה הקתולית יוונית. והיה גם בית כנסת קטן. מבין שלושת המסגדים שמריטי מזכיר, אחד נבנה במאה השלוש-עשרה, ואת השניים האחרים בנה ד'אהר. מריטי, שמגלה הערכה לאופיו של ד'אהר ולמנהגיו ("אדם אינטליגנטי, המכיר היטב את מקורות השפעה") ולהשפעה שהייתה למעשיו על הצמיחה הכלכלית של העיר, משלים את התמונה בתארו את עכו בשנות השישים של המאה השמונה-עשרה כך:

האופן המנומס והחביב שבו נהג ד'אהר בסוחרים האירופאים הוסיף לביטחון הקפדני שקיים בדרכים, ומשך לעכו אנשים מכל חלקי העולם; האנגלים, הצרפתים וההולנדים, כולם רצו ליהנות מהיתרונות שהעניקה להם עכו בשפע תוצרתה, ובמיוחד בכותנה שלה.²⁰

כשהחליט ד'אהר להפוך את עכו לרווחית יותר בעבור הסוחרים האירופאים על ידי הורדת שיעורי המכס שלה, חלה התפתחות קריטית: תוך זמן קצר החלו להימשך לעכו סוחרים תורכים ומקומיים שישבו בדמשק, הרחק מצידון, ועכו הפכה לעיר הנמל המרכזית בדרום סוריה:

הם החלו להגיע לעכו בשיירות רבות; מה שגרם לצמצום המסחר בערים השכנות ופתח לאירופה תקשורת קלה לייצוא כל מיני סחורות המיוצרות בשפע בדמשק ומועברות לעכו.²¹

19 שם, עמ' 299.

20 שם, עמ' 306-307.

21 שם.

באמצע שנות השישים של המאה השמונה-עשרה התגוררו בעכו כעשרים אלף תושבים, והיא הפכה לעיר השלישית בגודלה בבלאד אלשאם (סוריה הגדולה), לנקודת מפגש משגשגת של מזרח ומערב במסחר ובתרבות, ולצומת דרכים תוסס של סחר בין-לאומי.

חיפא (חיפה)

זמן קצר לאחר שכבש את עכו, הפנה ד'אהר אלעמר את מעייניו לחיפה. תחילה עשה זאת כדי לשים קץ לפעילות ההברחה שבגינה נודע לשמצה הכפר הקטן שנמצא בקצה השני של המפרץ, אבל שוב התערבו במהלך שיקולים אסטרטגיים וכלכליים. עד מהרה סיפח ד'אהר את חיפה לשלטונו, והעניק לכפר הדייגים הקטן תנופת צמיחה דומה לזו שהעניק לנצרת. הוא מיקם אותה מחדש על מרגלות הכרמל, במקום מוגן יותר, כשלושה קילומטרים דרומית-מזרחית למקום שבו עמדה קודם. מקום זה התאים יותר למסחר שעניין אותו. האתר החדש נהנה מכל היתרונות של המפרץ, ולא התמודד עם אף אחד מהחסרונות של האתר המקורי. המזח החדש הוגן מהרוחות על ידי ההר, ועל העיירה המתעוררת שלצידו היה קל הרבה יותר להגן מצד היבשה. המקום החדש נקרא "אַלְעִמְאֲרָה אֶלְגִ'דִּידָה", או "חִיפָא אֶלְגִ'דִּידָה" (חיפה החדשה). כמו בעכו, גם כאן בנה ד'אהר חומה סביב השטח שבחר לעיר החדשה, אם כי זו הייתה קטנה בהרבה מחומת עכו, וגם הקים מבצר, את בִּרְגִ' אֶלְסִלָאם (מגדל השלום), ששרידיו עומדים עד היום. בארות נחפרו לצורך אספקת מים לעיירה, ושוק חדש שירת את הסחר עם כלי השיט שנכנסו לנמל. לצד בית המכס בנה ד'אהר גם בית ממשל ומגורים למושל העיירה (סראיא), והקים מסגד. כדי להגן על האגף הדרומי של חיפה, הוא הקים בוואדי רושֶׁמִיָה מבצר נוסף ששלט בדרך דרומה.

כמו בנצרת ובעכו, עד מהרה צמחה בחיפה כלכלה מקומית קטנה אך משגשגת. גם כאן ניסו הסוחרים לעקוף בדרכים יצירתיות את מנגנון המונופול של ד'אהר על ידי פיתוח רשתות מסחר עם המתווכים שפעלו במרחב הכפרי וסחרו במוצרים ובחומרים שלא היו כפופים למונופול

של ד'אהר. סוחרי חיפה נהנו מהקרבה לעכו, מרכז השלטון ששכן בקצה הדרומי של המפרץ, פחות משמונה קילומטרים מהם:

כיוון שנמל עכו נחנק בדרך כלל מאשפה, ואינו מסוגל לקלוט כלי שיט גדולים, הישארותם ליד החוף חשפה אותם לסכנה גדולה, ואילו חיפה הציעה להם נמל נוח מאוד.²²

מריטי מציין גם את הסידור שנכנס לתוקף באותה העת:

מחודש מאי ועד ספטמבר, כולל, מטילים כלי שיט עוגן מול נמל עכו. [...] בשבעת החודשים האחרים הם פשוט מעמיסים ופורקים בחיפה את הסחורה של עכו, והיא מועברת מן הנמל האחד לאחר באמצעות ספינות קטנות.²³

מדיניות העיור של ד'אהר, והאופן שבו מימן את המיזמים שלו מכיסו הפרטי, היו שונים במידה ניכרת מדרכי הפעולה של רוב הפקידים העת'מאנים, שעסקו בעיקר במקסום הכנסותיהם ממיסים. אבל כפי שהמקרה של חיפה מדגים, בין האסטרטגיה של ד'אהר ובין מאמציה של איסטנבול לעודד את הסחר לאורך החוף המזרחי של הים התיכון ולהגן עליו – הייתה התאמה רבה. בשנת 1716, למשל, ביקשה איסטנבול להרחיק ממפרץ חיפה את שודדי הים, שנוכחותם בחיפה העניקה לה את הכינוי "מלטה הקטנה". ההוראה שיצאה מאיסטנבול דרשה מהוואלי של צידון לבצר את המקום, להציע פטור ממס לתושבי העיר וסביבתה, ולנסות לשכנע סוכנים אירופאים להתיישב בחיפה. התוכנית התגלתה כיעילה ושיפרה את המצב במשך כעשור, עד שבשנת 1732 בחר הוואלי להציב את האינטרסים שלו לטווח הקצר מעל לתוכנית הפיתוח לטווח הארוך, וביטל את הפריבילגיות המיוחדות לסוחרים ולתושבים. עקב כך חל היפוך במגמת הצמיחה של האוכלוסייה.

22 שם, עמ' 309.

23 שם.

ד'אהר אלעמר שלט כעת לא רק בכל יכול הכותנה בגליל, שהוקף גיאוגרפית על ידי העיירות הגדולות במהרה: טבריה, נצרת, חיפה ועכו, הוא שלט גם בנקודות השילוח הימיות העיקריות בים התיכון. כך הוא תפס את עמדת המתווך הבלעדי בין הסוחרים הצרפתים לכפרי גידול הכותנה בתחום שלטונו, והשיג מונופול מלא על כל מכירות הכותנה לסוחרים הצרפתים, שניהלו את רוב המסחר והורשו להפעיל מונופול על כל המשלוחים למרסיי וממנה.

עד שנות השישים של המאה השמונה-עשרה עוד היה ניתן למצוא גידול כותנה רווחי באזורים שעדיין לא נמצאו בשליטתו של ד'אהר - במישורים של מרכז פלסטין המוכרים כיום כמשולש ג'נין-טול כרם-לקליליה, שהאדמה והאקלים בו מתאימים במיוחד לגידול כותנה. אזור זה נמצא בשליטתה של משפחת טוקאן המובילה והחזקה משכם. סוחרים שכם השתמשו בנמל יפו, ולא עכו, לצורך שיווק הכותנה שלהם לסוחרים אירופאים. לכן, כדי להרחיב את המונופול שלו, סיפח ד'אהר לממלכתו ב-1771 גם את נמל יפו.

שיטת המונופול שהפעיל ד'אהר, וביתר שאת יורשו אַלְגִ'זָאר, לא אפשרה לסוחרים וליזמים המקומיים להשיג שולי רווח ולנצל את תנופת הכותנה. לא רק עודפי הפלאחים שנאספו הועברו לעכו באמצעות מערכת המונופול של ד'אהר, גם המערכת האדמיניסטרטיבית של ד'אהר ושל סוכניו מנעה מרשתות סחר מקומיות להתפתח. ואף על פי כן, באמצע שנות החמישים של המאה התשע-עשרה גדל בכל ערי פלסטין מעמד סוחרים משגשג שניצל את התנזימאת (הרפורמות) הַעֵת'מַאניוֹת, והיה מוכן לזינוק האיכותי בסחר עם אירופה שצמח בעקבות מלחמת קרים.

לסיכום, המהלך המדיני העיקרי שמילא תפקיד מכריע בהצלחת שלטונו ארוך השנים של ד'אהר אלעמר היה החלטתו להשקיע בכלכלה הפלסטינית חלקים גדולים מההכנסה העורפת שהשיג באמצעות המונופול שלו על סחר הכותנה עם אירופה. בארבעים השנים שלאחר

עלייתו לגדולה (1735–1775) הפך ד'אהר אלעמר את טבריה, נצרת, עכו וחיפה מכפרים זעירים ומעיירות קטנות למרכזים עירוניים מבטיחים ולמוקדי מסחר בעבור האזורים הכפריים שמסביב. מיזמי העיור שלו והממון הרב שהשקיע בהם מאוצרו האישי, בניגוד חריף להתנהגותו של כל פקיד ממוצע בשלטון הע'ת'מאני, הפכו אותם למציאות קיימת. השקעות אלה תאמו את הלך המחשבה הע'ת'מאני במחצית הראשונה של המאה השמונה-עשרה, מכיוון שגם השלטון המרכזי באיסטנבול ביקש לשפר את מצב הביטחון ולעודד את הפיתוח הכלכלי לאורך החוף המזרחי של הים התיכון. מפתה לקרוא את הקרבה בין המדיניות של איסטנבול ובין החזון השאפתני של המל'ת'ם שלה בגליל, ד'אהר אלעמר, כהסבר נוסף להצלחתו המתמשכת של ד'אהר: למרות העלויות והירידות ביחסיהם, ההסדר שהתגבש בין המדינה לד'אהר תפקד היטב. צו ס'לטאני (פירמאן) שיצא בשנת 1753 הפציר בוואלי של צידון, סעד אַל־י'ן, ובאחיו אַסְעַד אַלְעַד'ם, שהיה ואלי דמשק, "לנהוג במתינות ובאיפוק בקשריהם עם ד'אהר [...]". רק על ידי נקיטת מדיניות של פיוס כלפי ד'אהר יהיה ניתן למנוע פגיעה בארץ ובתושבים, ולהמשיך באיסוף מסודר של מיסים (מירי) ב'וֹיִלְאִיָּה".²⁴ לפיכך, האיומים על שלטונו של ד'אהר ועל מפעל הבנייה בתחום שלטונו לא באו בהשראת איסטנבול, אלא עלו מתוך האזור עצמו, בעיקר מכיוון הוואלים של דמשק. העצמאות המלאה כמעט שבה שלט ד'אהר בגליל הפריעה מאוד לשליטתם באזור ולהעברת מיסים מהגליל לקופות האוצר שלהם.

במילים אחרות, פוליטיקת המסחר והכוח של ד'אהר אלעמר נשענה על תנועה ספירלית חזקה – פעילות הסחר שלו אפשרה לו לשמור על הכוח הצבאי שנדרש לו כדי לבסס את שאיפותיו הפוליטיות ודרבנה אותו להרחיב את כוחותיו הכלכליים. התוצאה הייתה פריחה כלכלית של פלסטין ושגשוג מתמשך של אוכלוסייתה לאורך רוב המאה השמונה-עשרה. לפיכך, אם בוחנים את תקופת שלטונו של ד'אהר אלעמר בסוגיות של כלכלה, שלטון מדיני ופיתוח אורבני, אפשר בהחלט להגדירה כ"תור הזהב של פלסטין".

24 Amnon Cohen, *Palestine in the Eighteenth Century: Patterns of Government and Administration*, p. 38–39.